

Benkő Krisztián: Propaganda, dokumentarizmus, esztétikum

(Tormay Cécile: *Bujdosó könyv*)¹

„A vész kitört. Vértfagylaló keze
Emberfejekkel lapdázott az égre,
Emberszívekben dúltak lábai.
Lélekzetétől meghervadt az élet,
A szellemek világa kialutt,
S az elsötétült égnek arcain
Vad fénnel a villámok rajzolák le
Az ellenséges istenek haragját.”
(Vörösmarty Mihály: *Előszó*)

A Tormay Cécile életműve, különösen a radikalizmusa miatt egyre nagyobb kultusz övezte *Bujdosó könyve* iránt az utóbbi években megélénkülő érdeklődés szükségszerűen magával hozta prózája tudományos újraértékelésének igényét. A hosszú évtizedeken át feledésre ítélt író újra meginduló kiadásait követő recepcióban az egyik fő tendencia – a politikai természetű vitákon túl –, hogy Tormay újrafelfedezése nemcsak a nemzeti irodalomtörténet, hanem a női irodalom kánonja számára is időszerű. Meggyőződésem, hogy a *Bujdosó könyv* az életművet világirodalmi jelentőségűvé is teszi.

A *Bujdosó könyvet* tárgyaló újabb tanulmányok mindegyike kísérletet tett a műfaji kérdések tisztázására: abban alighanem meg is született a konszenzus, hogy a könyv – bár a benne tárgyalt történelmi eseményekről való gondolkodásra máig hatást gyakorol – nem történelmi dokumentum, csupán a dokumentarizmus igényével föllépő, de utólag és szubjektív elfogultsággal megszerkesztett álnapló: „igényt tart a dokumentarista hűségre, miközben él a fikciós próza összes retorikai eszközével”.² Ugyanerre a következtetésre jutott Tormay első monográfusa, Kollarits Krisztina, amikor megfogalmazta, hogy a *Bujdosó könyv* „irodalmi mű, leginkább a napló formájú regényes korrajz műfaji meghatározás illik rá, vagyis szépirodalomként kell(ene) olvasnunk és elemeznünk”.³

A magam részéről a következőkben a szöveg egyes részleteinek olyan szoros olvasatára vállalkozom, amely egyrészt elismeri politikai jelentőségét és érdemeit, másrészt a *Könyv* rehabilitációját mégis a romantikus-szimbolikus versnyelv rokonságot mutató,

¹ Az írás a 2012. április 14-ei „Próza-horizontok. Tormay Cécile és a *Napkelet*” című konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata, és részlet egy készülő nagyobb tanulmányból.

² Bánki Éva: „Lobogó sötétség. Tormay Cécile: *Bujdosó könyv*” *Múltunk*, 2008/2., 99.; Tegyük hozzá, hogy Hayden White történelembölcseleti kutatásai óta még a műfajilag történetírásként meghatározott művek esetében is csak szubjektív nézőpontú szövegekről beszélhetünk. Vö. Kollarits Krisztina: *Egy bujdosó író - Tormay Cécile*. Vasszilágy: Magyar Nyugat Kiadó, 2010, 82-83.

³ Kollarits Krisztina: „Szereplője lettem a halálos, komor tragédiának» Tormay Cécile *Bujdosó könyve*” *Magyar Napló* 2009/3., 23.; Szigeti Csaba a műfaj lényegében már tisztázott kérdését újra elővette 2011-ben, és a filológiai adalékok útvesztőjében sajnos beváltatlan maradt ígérete, miszerint vizsgálódásának célkitűzése „[p]olitikum helyett poétika”. – Szigeti Csaba: „Tormay Cécile *Bujdosó könyvének* műfaja” *Forrás*, 2011/5., 45.

rendkívül igényes poétikai-retorikai megformáltság alaposabb vizsgálatára alapozza. Miközben Tormay könyvét olvasom – bár esztétikai szempontok vezetnek – mégsem szándékom figyelmen kívül hagyni George Orwell 1941-ben készült híres esszéjének, *A művészet és propaganda határainak* meglátását a két világháború közötti irodalom(kritika) természetét illetően:

„minden gondolkodó személynek valamilyen oldalra kellett állnia, és érzéseinek nemcsak írásaihoz, hanem az irodalomról alkotott ítéletéhez is utat kellett találnia. Az irodalomnak politikaiává kellett válnia, mert minden más a szellemi őszintétlenséget vonta volna maga után (...) az irodalom, sőt még a költészet is keveredett a pamfletírással, és ez nagy szolgálatot tett az irodalomkritikának, mert lerombolta a tiszta esztétikum illúzióját. Arra emlékeztetett, hogy a propaganda valamilyen formában minden könyvben ott bujkál, hogy minden műalkotásnak van jelentése és célja – politikai, szociális vagy vallási célja, hogy esztétikai ítéleteinket mindig átszínezzék előítéleteink és hiedelmeink”.⁴

Előföltevésemnek megfelelően Tormay *Könyvének* legnagyobb érdeme, hogy a politikai meggyőzés (propaganda) művészetét, a politika (át)esztétizálását emeli magas színvonalra. Retorikájának két párhuzamos vonulatát igyekszem szemügyre venni, melyek egyszerre igazolják az átélt fájdalmat és készítik elő az írónő proletárdiktatúra bukása utáni közéleti szerepét. A sátáni vörös terror egyik fő propaganda-eszközéről, a plakátokról adott leírások démonizáló képisége így változott át a rettegés időszakának túlélése után a jogos felelősségre vonás (fehér terror) dehumanizáló – az ellenség emberi mivoltát megkérdőjelező – retorikájának eszközévé. Míg az ezzel szembe állított, a szövegben vissza-visszatérő jövőbe tekintő pillantás, a Megváltó érkezésébe vetett hit egyszerre készíti elő a magyar akarat diadalát, egy evilági megváltást hozó személy kultuszát és az etimológiájában szintén a megváltással összefüggő *irredentizmus* eszméjének térnyerését: a „Nem, nem, soha!” propagandáját. Az összetett stratégia, hogy a jelenben megszólaló elbeszélő már a jövőből is néz vissza a múltra, megbontja az idősíkok kontinuitását. Narratológiai eljárásainak vizsgálata részben már részét képezte a műfaji kérdések tisztázásának, és az elbeszélői szerkezet sajátosságairól is újabb kutatások vannak folyamatban. Magam ezúttal a nyelvhasználat jellegzetességeire világítok rá tanulmányom két részében: a *Médium és retorika (a Sátán)* című alfejezetben a plakátleírások figuráit és trópusait a magyar költészeti hagyománnyal folytonosságban is olvasom; *A jövőbelátás poétikai (a Megváltó)* című alfejezetben pedig a várakozás és bízás képiségeinek bibliai intertextusait értelmezem.

Médium és retorika (a Sátán)

⁴ Orwell, George: „The Frontiers of Art and Propaganda” *Listener*, 1941. május 29.

Tormay könyvében a vörös terror leírásainak egyik vissza-visszatérő metaforája a járvány, ezekben a szövegrészekben már felsejlik regénytrilógiája, az *Ósi küldött* „grandiózus, fojtogatóan szuggesztív”⁵ pestis-leírásának előképe is. A metafora képi világának kibontása során a forradalmak és a diktatúra vizuális propagandaeszközei a járvány, a „vörös pestis” (227)⁶ szimptomáiként jelennek meg a nemzetestre utaló metonímiákban. A falakon „véres seb”-ek (108) tűnnek föl, „mintha undok járvány lepte volna el a házakat” (14), majd „az idegen megszállások, mint a hullafoltok terjednek az ország testén” (81). A fertőzés, akár a himlő hagy nyomot a „fehér papírragya verte ki megint a házakat” (104) képben. „Nem engedik lélegzethez jutni, nem engedik eszmélni a várost” – írja Tormay. – „Mire felébred, addigra már elborította egész testét a vérbajos vörös kiütés” (249). Végül az író látomásában Budapest Vörösmarty *Előszavának* „vén kacér”-ját idéző „kifestett céda”-vá (227) változik.

A *Bujdosó könyv* elbeszélője több helyütt kísérletet tesz „a destrukció plakátjai” (280) leírására. A műfaj antikvitásból örökölt retorikai szakága az ekphraszisz, mely a két médium (kép és szöveg) kölcsönhatásában szintén „a nyelv képi erejéről, képelbeszélő képességéről tanúskodik”. Aki képek értelmezésére, leírására vállalkozik, annak mindenekelőtt a képi fenomén megragadása a célja, és beszámol a befogadóra gyakorolt hatásáról is: „lehetővé teszi, hogy *többet* lássunk”.⁷ 19, 36 Összehasonlítóképpen idézném Tormay és Kosztolányi képleírását Berény Róbert plakátjáról:

Bujdosó könyv

„Óriási plakátok jelennek meg. Egy tátott szájú tengerész rohanó alakja. A feje fél méter, két karja lehet három is. A kezében maga fölött vörös szöveten viszi rohanva a szót: Fegyverbe!” (421)

Édes Anna

„Ebben a benuulatban nem volt se mozgás, se hang, csak egy kép mozgott és üvöltött, az a plakát, mely ezt ordította: *Fegyverbe, fegyverbe!*, az a vad, örült matróz, aki egy lobogót rázott hihetetlen lendülettel, egészen összeolvadva vele, s úgy kitérítette csontos száját, mintha el akarta volna nyelni a világot”.⁸

A két képleírás egyaránt érzékeli a plakát alakjának dinamizmusát, de míg Tormay a verbális üzenetet a vörös szövet felirataként értelmezi, addig Kosztolányi elbeszélője a szavakat a plakát üvöltéseként hallja: a képleírás nem is a tátott szájú matróz kiáltásának véli a jelmondatot, a száj inkább elnyelni akarja a világot, elvesznek benne a hangok. Tormay

⁵ Szerb Antal: „Tormay Cécile” *Nyugat*, 1937/5.

⁶ A következőkben idézett részletek a legújabb kiadást veszik alapul: Tormay Cécile: *Bujdosó könyv*. Szeged: Lazi, 2009; az oldalszámokat a főszövegben közlöm zárójelben.

⁷ Boehm, Gottfried: „A képleírás”, in: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák I. Képelemzés*. Budapest, Kijárat, 1998, 19., 36.

⁸ Kosztolányi Dezső: *Édes Anna*. Budapest: Osiris, 2000, 9.

nyelvezetére érezhetően hatást gyakorolt a romantikus-szimbolista intermedialitás, a kép, a hang és a szöveg összjátéka, illetve a színesztézia trópusának gyakori használata. A plakátok percepciója gyakran nem(csak) vizuális, hanem akusztikus hatást is kelt benne: „[c]sak a plakátok beszéltek” (260), „egy félig letépett plakát vinnyogott a szélben (...) és megint új plakát rikácsolt a szemembe” (Tormay 17). Az állatias „vinnyogás” és a szembe „rikácsolás” (egy hang látása) megszemélytelenítő⁹ színesztéziájának újabb alakváltozata az „új plakát színe rikoltozott” (232). A szövegben a propaganda gyakran nemcsak ideológiai tartalmának verbális üzeneteiben sérti az elbeszélő fülét és szemeit, de a hangok és színek az érzéseket is irritálják: „visított[a]k felém a falak és kirakatok” (104). Az egymást váltó, cserélődő „förtelmes plakátszörnyek” (304) rohanása mint mozgókép szalad az elbeszélő szeme előtt, ahogy peregnek az események, de az idők kerekének megfordulásakor, a vörösök ámokfutásának végóráiban írja Tormay, hogy a plakátok rémei is figyelték őt és köreit, a képek alakjainak tekintete is figyeli a kép szemlélőjét, ami – a tükör-effektus totális oppozíciójaként – a kép és a vele szemben álló viszonyában a mű és befogadója egymással szembeni kölcsönös idegenség-tapasztalatát eredményezi:

„Szaladt az egész utca és mozgását két oldalról nézték a proletárdiktatúra plakátrémeinek a vöröskatonái, vad tengerészei, vérben gázoló félmeztelen munkásai, idomtalan asszonyi szörnyetegei.

Tegnap még mindez élt. Most, ahogy haladtam előre, már csak mint egy iszonyú kornak a kísértetei suhantak mellettem visszafelé a falon” (440).

A visszafelé pörgetett film – vagyis az események helyszínén mindig jelenlévő szólamának gyakran utólagos rekonstruálása – Tormay elbeszélői technikájának is metaforája lehet.

A látvány észlelése és a hangok ellentétéként a szöveg retorikájában felsejlik az érzések megcsonkítása, a vakság és a némaság is. A vakság képzete egyaránt trópusává válik a nyelv elégtelenségének, hogy a látottak verbális rekonstruálása képtelenség („az át kellett élni” – 9), és a nemzet közönyének, hogy a kevesek tenni akarásának közepette hagyta elfajulni az eseményeket: „lehunyják szemüket a part menti házak, hogy ne lássanak” (76) – írja a *Könyv* elején. A házak szemét és száját beragasztó plakátok így válnak „a kor minden szégyenének bélyegé”-vé (185) és a „város mereven hallgat, az arcára ragasztott temérdek vörös plakát alatt” (421). Bár Kassákról Tormay egy helyütt meglehetősen sommás előítéllettel nyilatkozik (336), a költő *Plakát* című avantgárd költeményének „A házak bő garattal öblítik a csendet” sorában maga is él a szájjal ellátott ház antropomorfizmusával.

⁹ A szöveg egy helyén Tormay fel is oldja a plakátok és készítőik közti metonimikus viszonyt: „A mi korunknak csak – plakátjai vannak! És a mostaniaknál aljasabb, ocsmányab plakátok sem emberek formájában, sem papirosos sohase voltak forgalomban” (186).

A terror rémületétől megnémult várost túlharsogó plakátok leírásának újabb variánsában egészen eredeti metaforaként maguk a betűk válnak harapásra kész fogakká: „a boltok zárva voltak, vasredőnyeiken vörös plakátok vicsorították a betűiket” (252). Tormay erőteljesen dehumanizáló retorikája – a falakon fölfelé kapaszkodó plakát képétől (14) annak kijelentéséig, hogy „a saját szemetünkben nőtt férgek falnak föl” (273) – Arany János nihilizmusba forduló költeményének sorait is eszünkbe juttathatja:

„Közönyös a világ... az ember
Önző, falékony húsdarab,
Miképp a hernyó, telhetetlen,
Mindég *előre mász s - harap.*”
(Arany János: *Kertben*)

A *Bujdosó könyv* pesszimistább pillanataiban néha közel jár ahhoz, hogy a történelem kegyetlenségei közepette az ellenségkép kialakítása közben valójában az Embert is megbélyegezze.¹⁰ Sajátos módon a Pokolból előbújó sátáni terror előképe szintén okot adhat a kannibalizmussal való képzettársításra: „Olyan volt a város, mint egy roppant gyomor, amely éveken át bekapott minden galíciai bevándorlót, és most émelyeg. (...) Felbőffentek a csatornák” (17). Később ez gondolat a beleket bántó szelek képzetében újra visszatér egy plakátleírásban:

„A falakra idegenszerű nagy plakátok tapadtak. Mint összegomolyodott belek tekeregtek rajtuk a vonalak. Mikor jobban odanézttem, a bélcsvarodások közül ijesztő katonák, tehénszerű, terhes óriásasszonyok, halálfejek, övig mezítelen véres munkások alakja rémlett elő” (304).

Végül a napló utolsó bejegyzésében a városi szóbeszéd a vörös propaganda eszközének újrahasonítását (recycling) is kilátásba helyezi: készítőikkel „[m]egetetik a falakról lekapart plakátokat” (441) – így emészti föl önmagát a világot elnyelni akaró száj.

A jövőbe látás poétikája (a Megváltó)

A plakátleírások sátáni víziója az 1919 május 1-jei városkép apokaliptikus képiségében teljesebb ki, ahol Tormay az explicit bibliai intertextusokat egy összetett retorikai alakzattal vezeti be:

Egy szörnyű téboly vagy az Apokalipszis félelmes jövendölésének a beteljesülése? Az öreg Biblia a könyvespolcon fekszik. Évezredes szavak jönnek ki a lapjai közül és szemébe néznek a történeteknek.

„És láttam más vadállatot feljönni a földből. És megtévesztette a földön lakókat a jelekkel... mondván a földön lakóknak, emeljenek bálványképet a vadállatnak,... hogy akik nem imádják a vadállat képét,

¹⁰ A Vörösmarty-féle „állatember” kifejezés részletesebb értelmezéséhez ld. Benkő Krisztián: „Tömegiszony (Vörösmarty Mihály *Julius Caesar*-fordítása)”, in: Uő. *Önkívület. Olvasónapló a magyar romantikáról*. Pozsony: Kalligram, 2009, 175-191.

megölessenek. És megteszi,... hogy senki ne vehessen vagy adhasson, hanem csak aki a vadállat bélyegét vagy nevét, vagy nevének számát viseli.

„És láttam egy asszonyt ülni vörös színű vadállaton... És az asszony fel vala öltözve bíborba... és homlokára e név vala írva: Titok... és láttam az asszonyt megrészegeve a szentek véréből és Jézus vértanúinak véréből... És sírnák és jajgatnak fölötté a föld királyai, akik vele paráználkodtak...”

Skarlátba öltözött város, mély bálványképet emeltél a vadállatnak... „hárfások és zenészek és fuvalások szava és a harsona nem hallatszik benned, és semmiféle művészeteknek mestere nem lesz többé benned található, és a malom zörgése nem hallatszik többé benned és a völegény és menyasszony szava nem lesz hallható ezentúl benned...”

Ijesztően mered össze a jóslat és a valóság. De néhány lappal odébb eljött a jóslatban fehér lován az, aki fehér gyolcsba öltözött. És a fehér legyőzi a vörös diadalát (338).

A látás képességével ellátott szavak alakzatában a Biblia¹¹ szavaiban leírt alakok kelnek életre, elevenednek meg, hogy az elbeszélő az angyalokat hívja tanúságtételre az átélt borzalmák bizonyosságául – Tormay hitt Istennek a történelem alakulásában betöltött szerepében. Bár a napló utolsó bejegyzése augusztus 8-ai, a *Bujdosó könyv* megjelenésekor és így mindenkori olvasója számára a fehér lován a Sátán fölött győzedelmeskedő Megváltó alakja megidézi a Fővezér diadalát, az 1919. november 16-án Budapestre bevonuló Horthy Miklós kormányzót: a *Könyv* megjelenésének pillanatában már elkezdődött az a jövő, amelyről az elbeszélő a bujdosás borzalmi közepette csak „lázbeteg rémlátás”-sal (297), „örölő” (237), „félőrült” (238) „sötét, fülledt” (429) várakozással álmodott – „a jövők sötét fátyola” (111) világossággá, a „ködszerűen derengő jövő víziója” (422) valósággá vált. Ahogy Kollarits Krisztina fogalmaz: Tormay „nemcsak megörökítette a kortársak és az utókor számára a forradalmak korát, hanem könyve – Szekfü Gyula *Három nemzedéke* mellett – a Horthy-rendszer ún. megalapozó mítoszává is vált, vagyis olyan írássá, amely egyértelműen ennek a rendszernek a legitimációját szolgálta”.¹²

A *Jelenések könyvéből* – kimondatlanul – átveszi az elbeszélő a kulcs motívumát is: „A szavak kulcsok és felnyitják a sötét földalatti folyosókat, melyek aláaknázzák az országunkat”- írja. – „A szavak kulcsok, ki lehet velük nyitni a jövőt” (149). Így a jellegzetesen egyedi tollú atmoszférateremtő a terror valóságossá vált apokaliptikus rémlátomásainak bemutatása során az apostol megbízatásával is azonosul, akit – az újkatolikus Biblia-értelmezés szerint – a történelem középpontjában álló Krisztus szólított föl a látottak följegyzésére: „Meghaltam, s lám, mégis élek, örökké. Nálam van a halálnak és az alvilágnak kulcsa. Írd le hát, amit láttál, a jelent és ami ezután történik” (Jel 1.18). A beteljesedő jóslatok, az „[e]lringatást keres[ő] iszonyat” (196) közepette is élő remény a

¹¹ A következőkben az újkatolikus fordítást és jegyzetanyagát használom: *Biblia*. Budapest: Szent István Társulat: 2000

¹² „A »megalapozó mítosz« fogalmát Jan Assmann vezette be a szakirodalomba, olyan elbeszélést ért alatta, amelynek lényege, hogy »a múltra hivatkozik, hogy onnét vessen fényt a jelenre és a jövőre [...], szükségszerűnek és változtathatatlannak« láttatva a jelent”. – Kollarits Krisztina: *Egy bujdosó trónő*. Tormay Cécile. Vasszilágy: Magyar Nyugat Kiadó, 2010, 72.

várakozás és bizás ismétlődő kijelentéseivel a szavak performatív erejének ad bizonytságot. A ismétlődő szavak úgy válnak a jövő kulcsává, ahogy a *Jelenésekben* „a mélység kútjának kulcsa” (Jel 9.1) az alvilági erőktől a Mennyből alászálló angyal kezébe kerül (Jel 20.1).

A történelem kerekének megfordulását beteljesítő profanizált, evilági Megváltó érkezése mellett a *Bujdosó könyv* a megfeszített Krisztus alakját választja az oláhok és szlávok mohósága, illetve a kommunisták felelőtlensége következtében megcsönkített Magyarország metaforájául is, melyet legszebben a virágvasárnapi (április 13.) passió-olvasás templomi jelenetében fogalmaz meg:

„És az Ember Fiát elárulják, hogy megfeszítsék...” A sokszor hallott szavak most döngve hullottak a szívemre és világosság lett az értelmükből. És éreztem, hogy ez a Virágvasárnap nem emlékezés, de sötét történés. Új Golgotára indul Krisztus itt a földön. A templomban csak siránkozott tovább a Passió panaszos, ősrégi dallama. (...) Sápadt arccal, szívszaggatóan kiáltották az emberek és abban a pillanatban Krisztus minden ember volt és Krisztus szava minden ember szava lett. Régen elhangzott és mégis ott maradt, mint egy sebesülés (297-298).

Az ebből a metaforából kibontakozó eszmeiséget folytatta, a megváltatlanság (irredentizmus) állapotának helyrehozásán munkálkodott Tormay 1920 utáni közéleti tevékenységében, a MANSZ vezetőjeként és a *Napkelet* főszerkesztőjeként: „hogyan beteljesüljön a feltámadás...” (445).

(Megjelent: *Életünk*, 2012. április 56-63.)